

A TÖRÖKKORI KIRÁLY FÜRDŐ

KAKAS KAPU FÜRDŐJE

A mai Fő utca és Ganz utca találkozásánál egy elhanyagolt külsejű sátozott tetővel fedett épület vonja magára a járókelők figyelmét. Szerény külsejével ellentétben áll homlokzatának felirata: Király fürdő (1. kép).

A fürdő történetére vonatkozóan kisszámú forrásanyag áll rendelkezésünkre. Bár a források között legnagyobb számban képes ábrázolások vannak, ezeknek tudományos értéke — kevés kivételtől eltekintve — nem nagy. Sokkal jelentősebbek a térképek, amelyek az épület helyét topográfiaiilag határozzák meg. Az írott források a fürdő törökkori állapotára vonatkozó felvilágosításokkal szolgálnak.

A fürdőépületek az iszlám építészetének sajátos fajtáját képezik. Ezek az épületek részben vallási, részben a társadalmi élet célját szolgálják és az úgynevezett jóléti intézmények (hajrát) közé tartoznak. A fürdők alaprajzi elrendezése és belső díszítése az iszlám építészeti tájegységei szerint változik, a kivitelezés nagyszerűsége vagy egyszerű volta az építető helyzetétől függ. A magyarországi fürdők az oszmán—török építészet körébe tartoznak és a legegyszerűbb alap-típust képviselik. Alaprajzi elrendezésük rendszerint: centrális kupola köré csatlakozó két, négy, vagy több, kisebb kupolával fedett helyiség. Ezek a helyiségek vagy pihenőkamrák, vagy fürdőhelyiségek. A belső tér kiképzésében egyszerű formákat és kevés díszítő elemet alkalmaznak. Budán elterjedt formáját Fischer von Erlachnak a Császár fürdőről készült metszete őrizte meg a legjobban. A Király fürdő feltárásánál előkerült török részletek is ezt bizonyítják.

A fürdő épületének területén megtaláljuk már a római kor emlékeit. Itt vezetett át észak—déli irányban a római limes út, amely Aquincumot összekötötte a Duna menti római településekkel.¹ A nagy kupola javításakor egy korábbi javítás alkalmával beépített római sírkő-töredék került elő, a földmunkáknál felszínre hozott oszlopláb-maradványok egy közelben levő római településről származhatnak.

A környékbeli nagyobb középkori épületekből származhatott az a két gótikus profilú nyíláskeret-töredék, amely a korábban elpusztult épületrész törmelékéből került elő. A nagy kupola dobjának nyugati oldalfalában másodlagosan befalazva állatviadalt ábrázoló finom megmunkálású román kori reliefet találtunk.

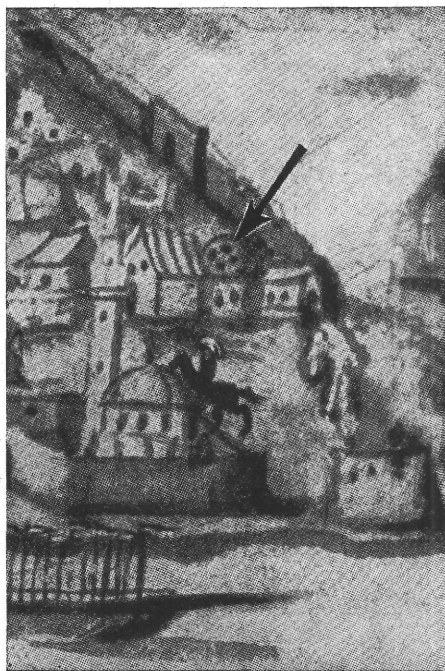
A fürdőt ellenőrizhetetlen hagyományok alapján Szokollu Musztafa pasa építette a benne elhelyezett újabkori tábla szerint 1556-ban.² Ez az évszám azonban téves, mert Szokollu Musztafa csak 1566-tól kezdve budai pasa.³ A fürdő török forrásokban több néven is előfordul (Horoz kapu ilidzse, Kaplu ilidzse), mégis szerencsés helyzetben vagyunk, mert az egyes nevek vagy térképen vannak rögzítve, vagy pedig egy oly fontos erődítés közelségére utalnak, mint a Kakas bástya, török néven Horoz kuleszi.

Az épület eddig ismert legkorábbi ábrázolása azon az 1600-as évekből származó vízfestményen maradt fenn, amely egy császári követ fogadását ábrázolja Budán (2. kép).⁴ A kép jobb sarkán a mai Rózsadombtól kissé délre a Kakas kaput és bástyát láthatjuk. A kapu a mai Fő utca irányában szakítja meg a városfalat. A kaputól nyugatra a városfalon belül találjuk a fürdő épületének jellegzetes ábrázolását. A festő figyelmét nem kerültk el a török fürdők kupoláinak bevilágító nyílásai sem. A kupolán jelzett sötét kis pontok ezeket igyekeznek érzékeltetni. Hasonló módon ábrázolja a mai Rudas fürdő akkori épületét is. A képen a Király fürdő kupolás részéhez déli

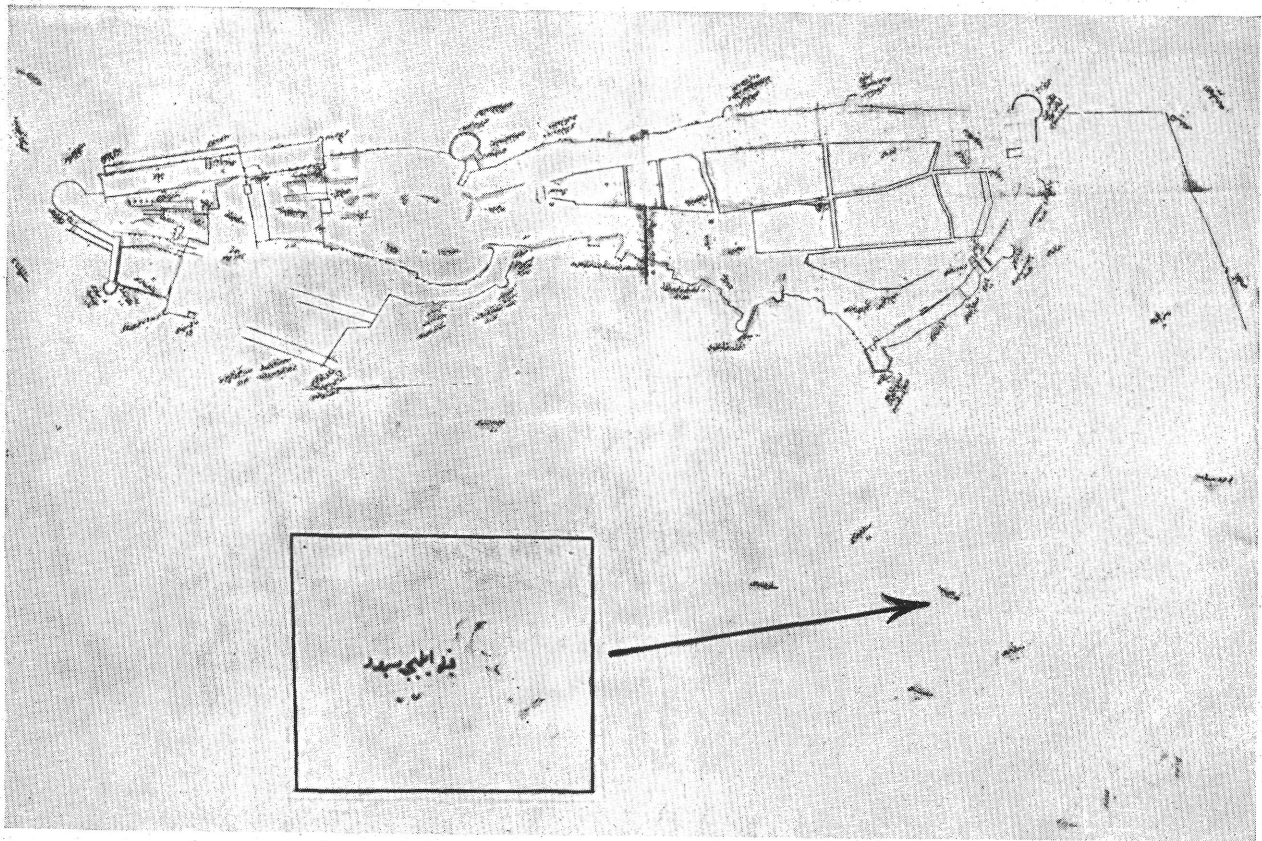
1. kép. A Király fürdő törökkori részének sátoztetővel fedett kupolája a restaurálás előtt

irányban emeletesnek látszó nyeregtetős épület csatlakozik, a fürdő további folytatása. Ez a törökkor utáni időkben nagy mérvű átépítésen ment keresztül. Az eddigi kutatások e szárnyban is feltártak török részleteket. Az, hogy a képen ábrázolt fürdőépület valóban a mai Király fürdőt, illetőleg a törökkori Horoz kapu vagy Kaplu ilidzsét ábrázolja — a továbbiakban ismertetett források alapján kétségtelen bizonyítást nyer. A XVI. század második felében itt járt számos nyugati utazó és követ leírásaiban említett fürdők közül egy sem azonosítható a tárgyalt objektummal. A XVII. század első feléből ugyancsak hallgatnak az írott emlékek, s ábrázolásokat sem ismerünk.

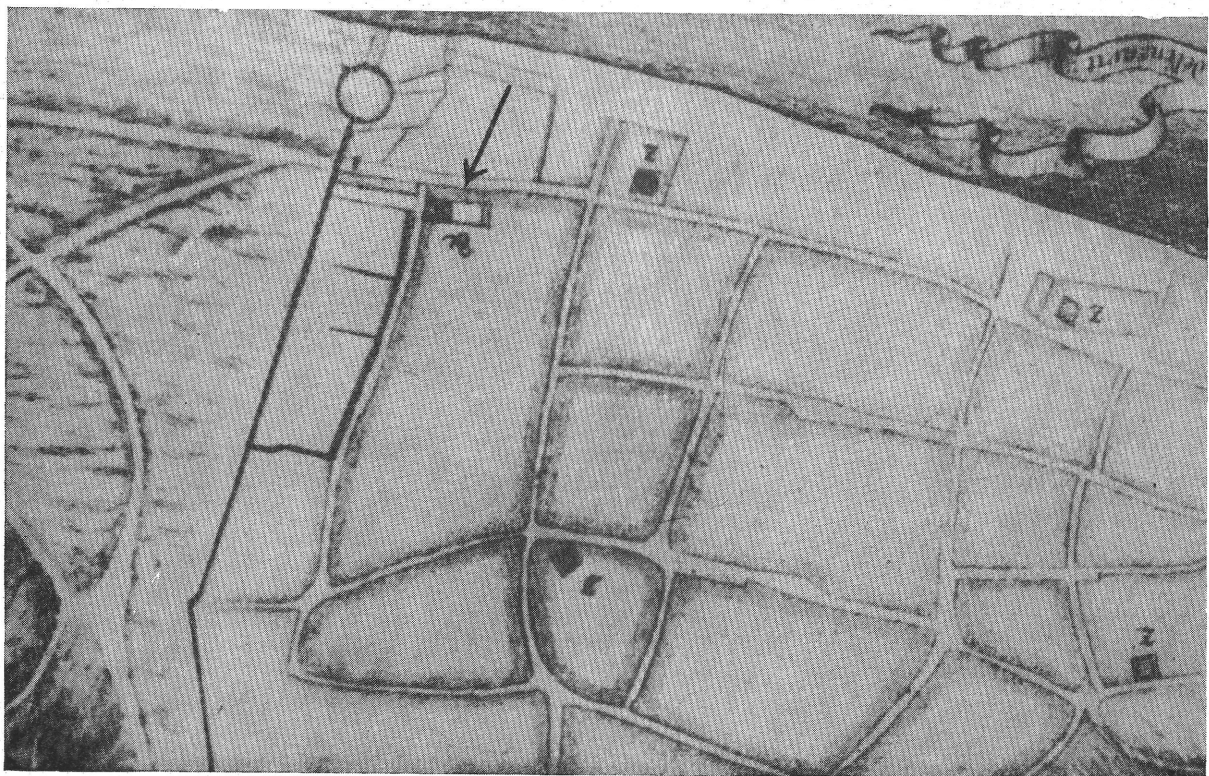

Evlia Cselebi világutazó az első, akinek útleírásaiból bővebb értesülést nyerünk a mai Király fürdőre vonatkozóan:⁵ „A Horoz kapu ilidzséje.⁶ A kapun belül van, kicsi és hasznos fürdő. Nyolc boltív fölé van építve, keramittal fedett rózsaszínű kupolája van. Egészen a középben levő medencéjének négy oldalán oroszlánszájakból éjjel-nappal tiszta, meleg víz folyik, azonban nagyon meleg, úgyhogy az ember abba be nem mehet. Ha a budaiak közül valaki meghal, rokonai e fürdőből hordókban vizet vitetnek s a Szent Mihály lovát leöntik. A vakfölről⁷ erre a szolgálatra emberek vannak rendelve, akik többnyire ebből a Veli bég fürdőjéből⁸ viszik a vizet, a fürdőterem fölé nagy betűkkel ez a tárík van írva:

2. kép. A Kakas kapu fürdőjének képe egy 1600 tájáról való vízfestményen

3. kép. Marsigli török térképe a Kakas kapu fürdőjének és környékének részletével

4. kép. A mai Király fürdő vázlatos alaprajza és környéke De la Vigne térképéről (1686)

»E gyönyörű helynek elmondták a tárikhját. Musztafa pasa építkezése, hasonlíthatatlan hely.«⁸
A leírásból kitűnik, hogy az előzőekben említett ábrázolás ténylegesen a Horoz kapu ilidzsével azonos. Mindkét helyen a Kakas vagy Horoz kapu az a fix pont, amely fürdőépületünk biztos helyét meghatározza.

A források ezután ismét hallgatásba merülnek és csak az 1680-as évektől kezdődően jelentkeznek ismét. Ebből az időből való forrásaink elsősorban metszetek. Ezen a néhány metszeten a fürdőt mint kis kupolás épületet láthatjuk, amely inkább türbéhez hasonlít, mintsem fürdőhöz. Az 1686-os visszafoglalás során Marsigli birtokába került részletes török térképen „Kaplu ilidzsesi” néven szerepel.⁹ A térkép az épületet kupolával fedettnak tünteti fel (3. kép).

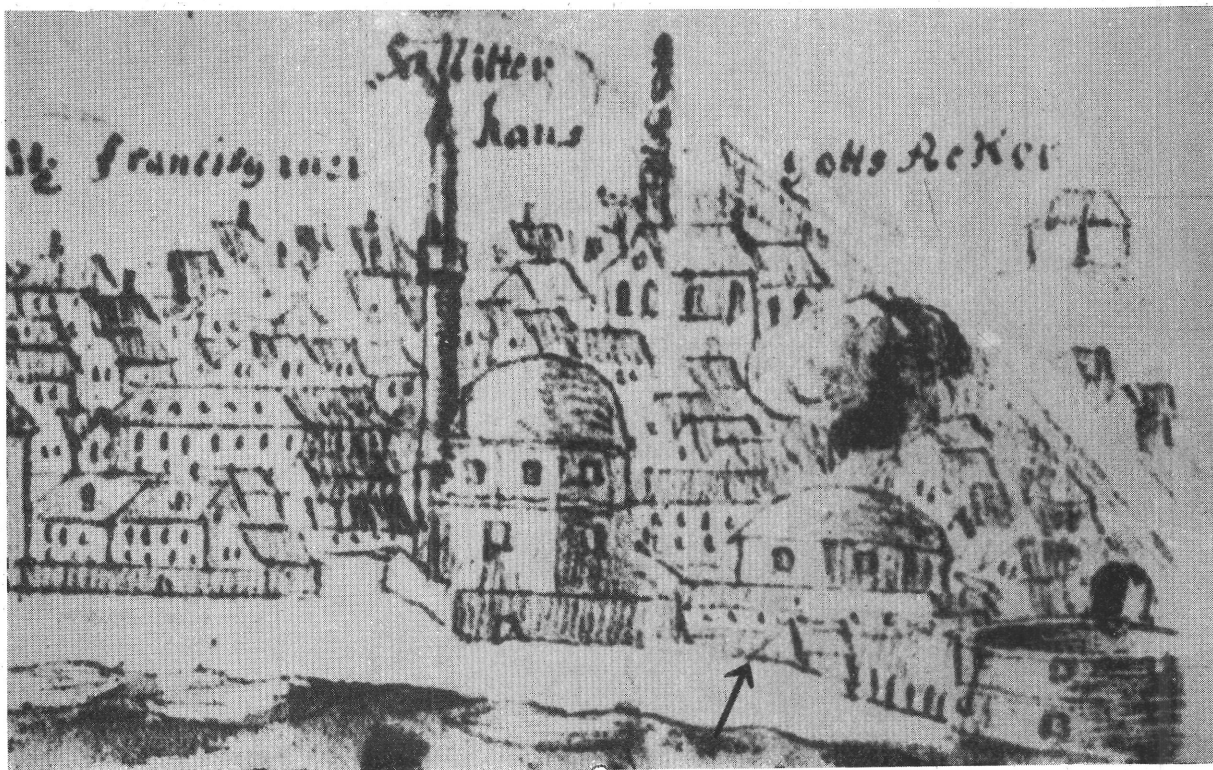
A térképnek a Víziváros és környékét ábrázoló része nem oly pontos, mint a vár térképe. Ezért történhetett meg az a tévedés, hogy a városfal és a fürdő közé a Csemeberdzsi aga dzsámija került. Ez a dzsámi tulajdonképpen a Duna partján állott Oszmán bej dzsámitól nyugatra van. Az azonban nem vitás, hogy a Kaplu ilidzse névvel jelzett fürdő azonos az Evlia által említett Horoz kapu ilidzsével.

Fennmaradt Marsigli 1686-os összeírása, amely az egyes épületeket rendeltetésük szerint csoportosítja és azok neveivel együtt ostrom utáni állapotukat is feltünteti.¹⁰ A fürdők csoportjában a mai Király fürdőt a harmadik helyen említi: „Kapili¹¹ ilige Horos Capusine Jakin. Il Bagno d’aqua calda minerale presso la porta del Gallo, coperto di mattoni; resta intieramente.”

Evliya Cselebihez hasonlóan Marsigli is a Kakas kaput jelöli meg támpontként. A két forrás abban is megegyezik, hogy az épület cseréppel fedett volt. A kutatás mai állása szerint a tető cseréppel történt fedése egy törökkori, XVII. századi átépítés eredménye. Az épület eredeti alakját megtartva, épségben vészelte át az ostromot.

Az 1686-os ostrom során készült számos metszet és térkép közül a fürdő alig szerepel néhány ábrázoláson.

Ezek közül De la Vigne térképét kell figyelemben részesíteni, amelynek második tábláján Buda teljes térképét adja az utcahálózat részletes és pontos megjelölésével (4. kép).¹²

5. kép. A Kakas kapu fürdőjének képe (1728)

A hozzátartozó magyarázatban az egyes fontosabb épületeket nem nevezi meg, csupán rendeltetésüket jelzi. Mivel az utcák rendje a maival majdnem teljesen megegyezik rajta, a Kakas kapu fürdője azonnal felismerhető. Sőt jelzése a térképen bizonyos alaprajzi részleteket is feltüntet. A térkép nagy fontossága abban rejlik, hogy a mai Király fürdő törökkori része topográfiailag ennek alapján teljes pontossággal meghatározható.

A későbbi metszetek közül kettőt kell említenünk. Az egyik Rosenfeld 1728-ban megjelent „Mappa Geographica”-jában jelent meg (5. kép). Ezen a középső medencét borító kupolát még nem fedte sátor tető. Az 1730 és 1749 közötti Glaser-féle metszeten jelenik meg első ízben sátor tetővel (6. kép). A képen szereplő fontosabb épületeket latin és német nyelvű magyarázó szöveg egészíti ki. A kettős számmal jelzett fürdőépületet a német nyelvű szöveg „Sprenger Bad”-nak nevezi.

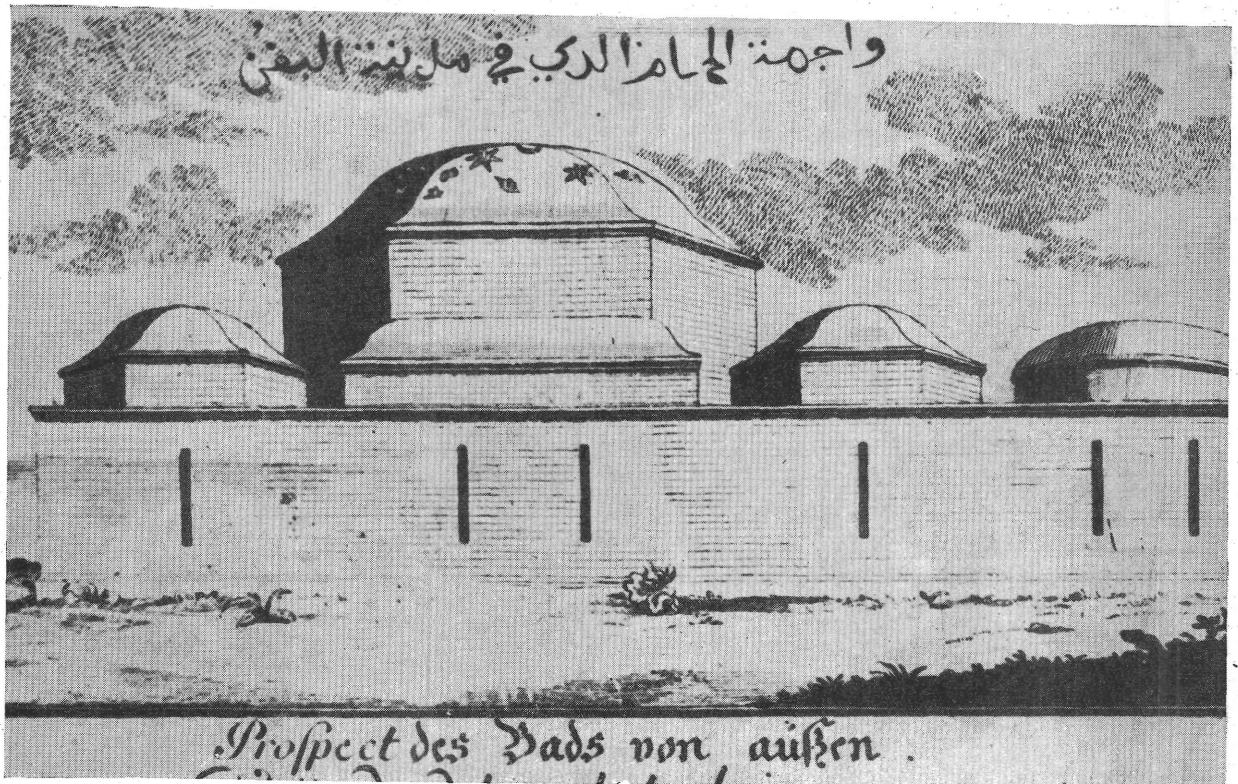
A XIX. század folyamán történő átépítések az épület törökkori jellegét teljesen megváltoztatják. Az eredeti török maghoz déli és nyugati irányban későbarokk és klasszicista szárnyakat építenek. E század folyamán nyerte a fürdő a restaurálás előtti formáját.

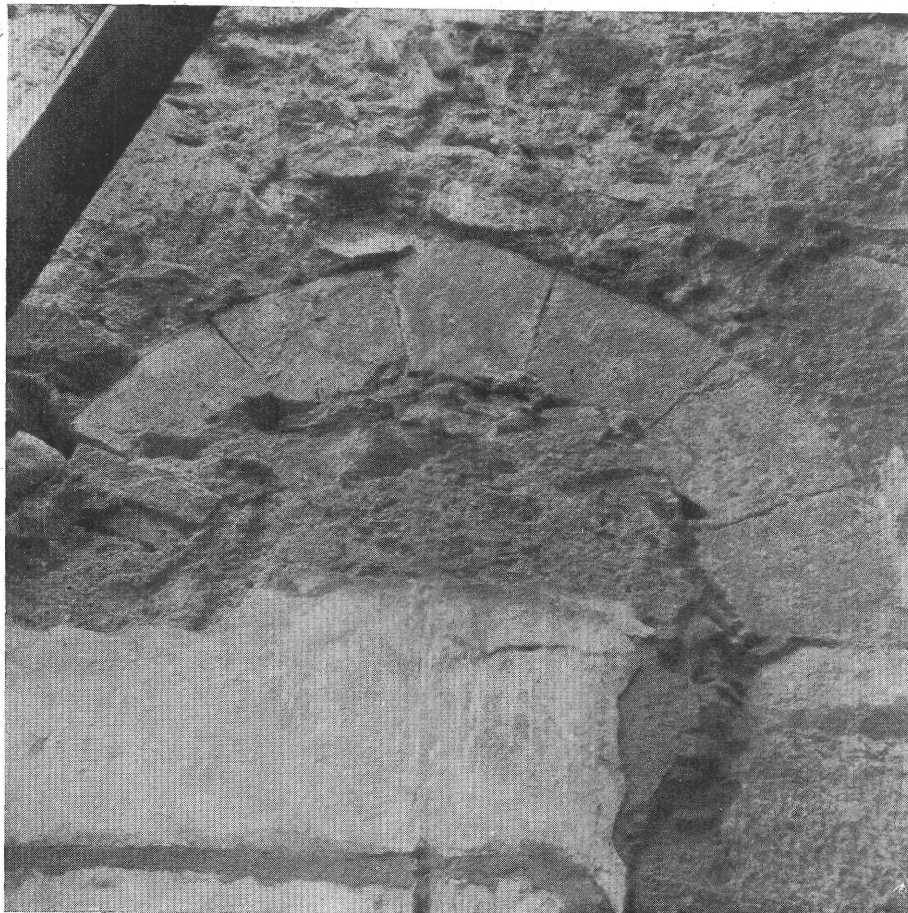
6. kép. A mai Király fürdő (Sprenger Bad) első sátor tetős ábrázolása Glaser metszetén (1730 – 1749)

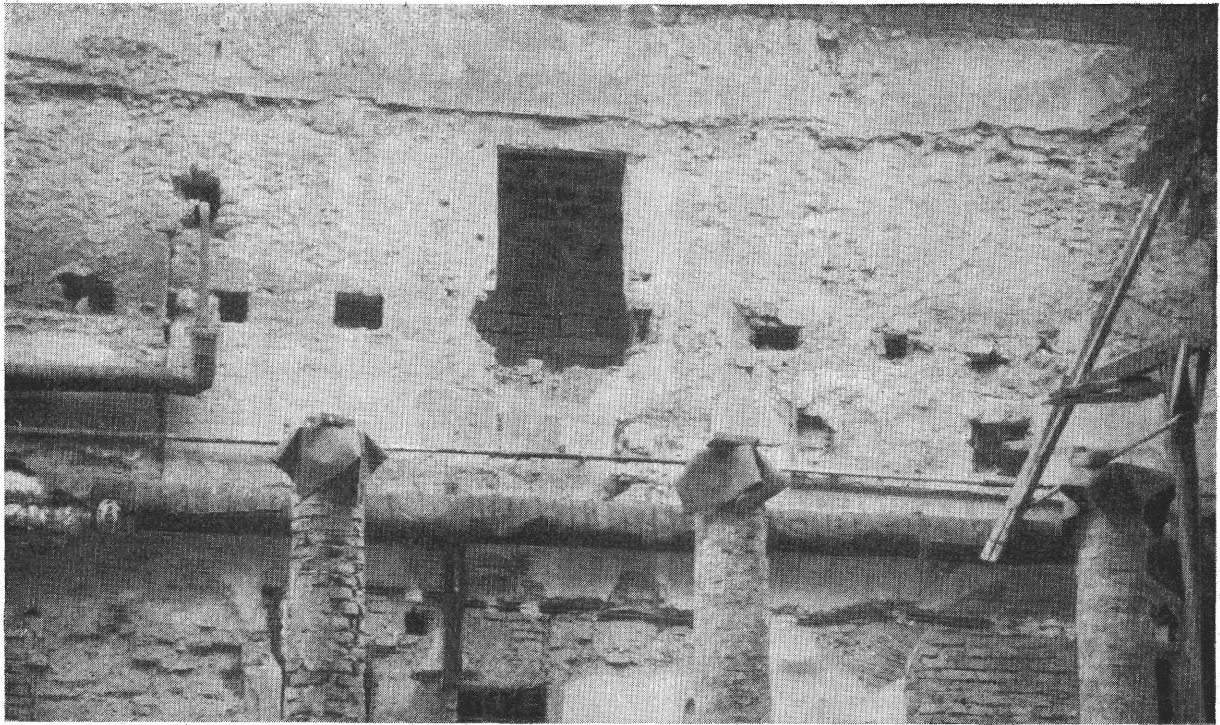
7. kép. Török kúpcserpek a Király fürdő középső kupolájáról

8. kép. A Császár fürdő képe Fischer von Erlach metszetén (1726)

9. kép. Szamárhátíves ablak kökeretének maradványa a nyugati oldal elsőemeleti homlokzatán

10. kép. A fürdő emeletes nyugati homlokzatának részlete a törökkori emeletrészt lezáró kvaderekkel

A HELYREÁLLÍTÁS SORÁN VÉGZETT KUTATÁSOK

A kutatás a középső gömbkupola sátoztetejének eltávolításával kezdődött meg és bizonyosságot szolgáltatott arra, hogy a sátoztető — a korábbi nézetekkel ellentétben — nem eredeti török alkotás. Az első feladat tehát a kupola fedésének tisztázása volt. Ugyanis a fa tetőszerkezet levételekor a kupola külső felületén habarcsréteg került elő, amelybe számos kúpcserép volt beágyazva (7. kép). A cserepek között néhány csaknem teljes épségben volt. E tetőcserepek apácafedés maradványai voltak. Ez már maga is azt igazolja, hogy a kupola felett álló tetőszerkezet a törökkorból nem származhat. Ezek a kúpcserepek igazolni látszanak azokat a XVII. század végi forrásokat, amelyek szerint az épületet cserép fedte. A kupolának kúpcseréppel való fedése különben még ma is használatos a szomszédos Jugoszlávia és a Balkán más országainak mohamedán építészetében. Az ily módon fedett kupola belső terének megvilágítása a centrumban szabadon hagyott körön vagy nyolcszögletű nyíláson át történik. Így világították pl. a Skopjléban nemrégiben restaurált Dávid pasa fürdőjét is. A kupola héja és a habarcsréteg között szigetelésre szolgáló sárga agyagréteg feküdt. A kupolának ez a fedése már teljes bizonyossággal törökkorinak mondható és időben a XVII. század első felére tehető. A habarcs és az agyagréteg eltávolítása után előkerültek az elfalazott nyolcszögletű bevilágító nyílások, amelyek kettős körben helyezkedtek el. Ezek a világító nyílások a kupola építésének idejéből származnak. Az alsó két körben levő eredeti világító nyílásokat a sátoztető építésével egyidőben barokk téglából épített kürtőkkel toldották meg.

A kupola külső héjában nagyfejű vasszegek kerültek elő, amelyek szabályos sorban helyezkedtek el, egymástól csekély távolságra. Ezek a lapos és széles fejű szögek ólomlemezek rögzítésére szolgáltak és azt bizonyítják, hogy a fürdőt építéskor ólommal fedték le. Ezt igazolják azok a XVII. századi források, amelyek több budai fürdőt ólommal fedettnek mondanak,¹³ valamint a négy sorban körülfutó bevilágító nyílások. Az északi kis kupolán hasonló felülvilágítók kerültek elő elfalazva, mint a középkupolán. Itt is az előzőhöz hasonló fedés nyomait találtuk. A két kis kupola közötti teknőboltozat fedése és világításának megoldása hasonló a kupolákéhoz.

A kupola nyolcszögletű dobjának párkánya nem maradt fenn, ennek ellenére megállapítható volt fekvésének pontos helye. A dob falának utolsó kősorát képező kvaderek közül a keleti oldalon több darabnak felső sarkát utólagosan levésték. Miután a párkányzat a dob falának síkja elé ugrott, a sátortető feltevésénél akadályt képezett, ezért kellett a kiálló részeket a barokk-kori átépítés során levésni. A restaurálásakor készült párkány a tervező elgondolása, elhelyezése az eredetinek megfelelő.

A Ganz utcai nyeregtető leszedése után a két kis kupolát és a teknőboltozatot borító feltöltés eltávolítása következett. A feltöltés több rétegben feküdt az eredetileg kissé lejtős, lapos födém fölött. Anyaga épülettörmelék és agyag, amely a XVIII—XIX. századi renoválások során halmozódott fel, mintegy félméter magasságban. A feltöltés eltávolítása után előkerültek az északi oldal kupoláinak és a teknőboltozatnak nyolc-, illetőleg négyoldalú dobjai, és azok párkányainak maradványai. A középső kupola dobja is teljes nagyságában vált láthatóvá amelyben két középkori megoldozású, kőfaragó jellel ellátott követ találtunk.

Az északi kis kupolák és a teknőboltozat párkánya homokkőből készült és egyszerű vonalú, a sarokkiképzések pedig egy darabból valók. A párkányok felső lapján még jól lehetett látni annak a terazzószerű anyagnak a maradványát, amelyből a kupolához való átmenetet képezték ki. Ez párhuzamosan haladt a párkány nyolc oldalával, amelyből a kupola nyolckaréjos fedésére következtethetünk. Fischer von Erlach metszetén — mely a mai Császár fürdőt ábrázolja (8. kép) — láthatunk hasonló megoldást. Az északnyugati kis kupola dobján és párkányán törökkori téglajavítás fedezhető fel.

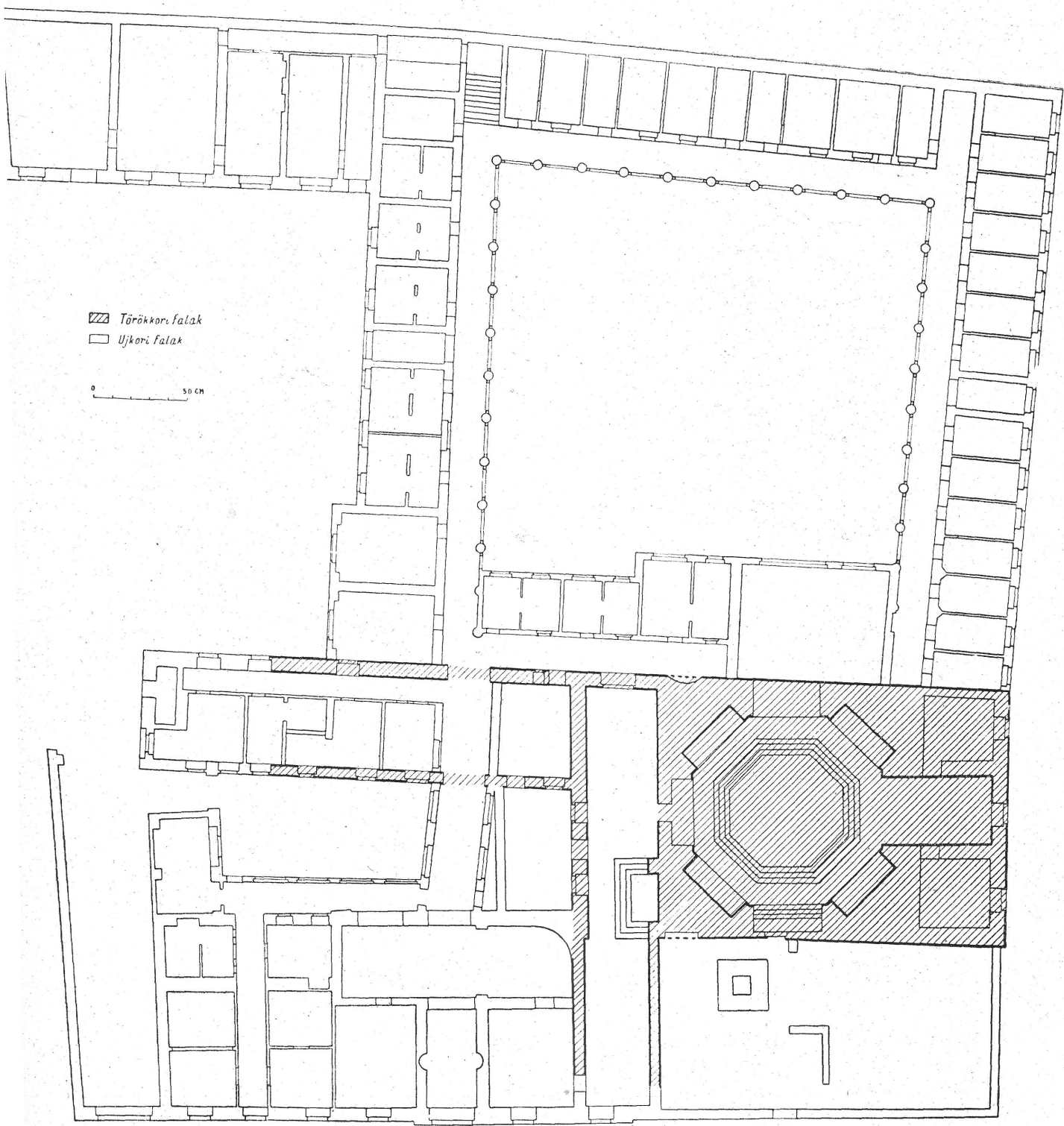
Az északi homlokzaton levő három ablak újonnan készült. Az eredeti ablaknyílásokat — amelyek a mai ablakok szintjénél jóval lejjebb voltak — nem sikerült megtalálni. Nyomaikat a későbbi átalakítások során készült ablakok megsemmisítették. Az újkori átépítéskor az ablakok felső részét a kupolákba vágták bele. Az utcaszint 120—130 cm-rel történt feltöltése miatt a restaurálás során készült három ablakot a feltételezett ablakmagasságnál 20—30 cm-rel feljebb kellett elhelyezni. Ezáltal a homlokzati főpárkány is eredeti helyénél ugyanennyivel magasabbra helyeződött, csökkentve a kis kupolák dobjának magasságát. A jelenlegi ablaknyílásokat homokkőből készült keret szegélyezi s bennük kovácsolt vasrácsot helyeztek el.

A keleti homlokzat falának legnagyobb része barokk-kori téglából készült burkolat. Ezen a részen csak az északkeleti sarkon találunk összefüggő, eredeti kvaderekből készült falmaradványt. A kutatás megállapította, hogy e részen az eredeti törökkori kvaderfal tűzvész következtében pusztult el. Itt sikerült megállapítani a török falazás módját. A fal teljes vastagságában nem készült kvaderkövekből, hanem csak külső és belső homlokzati felülete. A két fal közötti teret erős meszes habarcsba rakott zúzott kővel töltötték ki. Az ezt a homlokzatot áttörő, számárhátíves téglakeretű ablaknyílás ugyancsak az újkori átépítés eredménye.

A tárgyalt épületrésztől délre levő későbarokk átépítésű traktus nyugati homlokzatán a jelenlegi udvari kijárat feletti részen a vakolat eltávolításakor két, számárhátíves, elfalazott török ablak maradványai kerültek elő (9. kép). Ugyanezen homlokzaton emeletmagasságban szabályos mészkőkvaderekből kiképzett falsarok került elő (10. kép) annak bizonyítékaul, hogy a fürdő déli részének folytatása emeletes volt. Ennek török eredetét minden kétséget kizáróan bizonyítja a már említett s ugyancsak emeletmagasságban előkerült két számárhátíves ablakrészlet.

A mészkőkvaderekből kiképzett falsaroktól északra levő emeletes rész valószínűleg XVIII. századi hozzáépítés. Eredetileg az itt levő helyiségeket az északi oldalhoz hasonlóan kupolák és teknőboltozatok fedhették. Maradványait a későbbi átépítések lehetséges, hogy eltüntették, de az sem kizárt dolog, hogy azok az emeleti padlószint alatt rejtőzzenek. Az eddigi kutatások e probléma tisztázására nem terjedtek ki. Ugyanis a törökkori rész restaurálását megelőzően e szárnynak belső helyiségeit már korábban renoválták.

A déli későbarokk épületszárnyban is találunk eredeti török falrészleteket, bár ezen a részen még nem történt módszeres kutatás. Ebben a részben levő török falak zúzott kőből épültek. Az említett épülettömb nyugati részében kis téglalakú udvar helyezkedik el, amelybe nyugatról két kökeretes, félköríves záródású török ajtó nyílik. A további kutatás feladata, hogy az említett épületrészben feltárja a lappangó török építészeti részleteket, ezek alapján majd restaurálható

11. kép. A mai Király fürdő alaprajza az eddig feltárt törökkori falak megjelölésével
(BUVÁTI 1955-ös felmérése)

12. kép. A Király fürdő törökkori része a restaurálás után

lesz a teljes törökkori déli épületrész. Ennek elvégzése után módunkban lesz egy magyarországi török fürdő teljes, hiteles alaprajzának elkészítése és homlokzatának rekonstrukciója (11. kép).

Az eddigi feltárási munkák eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: Sikerült tisztázni a fürdő törökkori átépítésének periódusait. Az 1566 táján épült fürdő kupoláit ólom borította. Ez a födém bizonyára a XVI. század végi tűzvészek valamelyikének esett áldozatul. A második periódusban az elpusztult ólmot kúpcseréppel váltották fel. A kupoláknak ez a fedése — túlélve az 1686-os ostromot — a XVIII. század elejéig fennmaradhatott. A cserepezéssel egy időben történhetett az északnyugati kis kupola dobjának téglával való javítása. Megállapítást nyert, hogy az eddig teljes egészében későbarokknak tartott épületrész nyugati frontja emeletes volt és a törökkorban épült. A belső térben végzett eddigi kutatások újabb török műformákat nem tártak fel.

A restaurálásnak sikerült a fürdőt tömegében törökkori állapotának megfelelően helyreállítani (12. kép).¹⁴

Hazai törökkori műemlékeink között különös jelentőségük van a fürdőknek, amelyek műemléki jellegükön túlmenőleg gyakorlati célt is szolgálnak. Az ilyen jellegű épülethelyreállítások közül ez az első sikeresnek mondható rekonstrukció, amelyet komoly tudományos felkészültség jellemez.

A fürdő kutatási és restaurálási munkálatai a jövőben továbbfolytatódnak, e munkák nemcsak magára a fürdő épületére korlátozódnak, hanem az attól északra eső mai Ganz utca és közvetlen környékére is kiterjednek. Az itt folyó kutatások célja a török-, illetve középkori utcaszint megállapítása és az esetlegesen előkerülő építészeti objektumok feltárása. A tereprendezés feladata lesz az említett terület szintjének a Fő utca vonaláig terjedő süllyesztése.

J E G Y Z E T E K

¹ A római út feltárását a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztálya részéről Kaba Melinda végezte.

² *Fekete L.*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944. — *Genthon I.*, Török műemlékek. Bp. 1944, 349.

³ *Gévay A.*, A budai pasák. Bécs 1841, 16.

⁴ A vízfestmény készítője ismeretlen. — A Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében.

⁵ *Dr. Karácson I.*, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazása 1660–64. Bp. 1904, 248.

⁶ Ilidze = hévíz. Ezzel a névvel jelöli a török azokat a fürdőket, amelyeket melegvíz-forrás táplál. A gőzfürdő neve ezzel szemben hamam.

⁷ Vakf, vakuf (arab) = vallási alapítvány.

⁸ E helyen zavaros Evlia leírása. A szöveg további része logikusan a Horoz kapu ilidzséjére vonatkozik és nem Veli bej fürdőjére, Veli bej fürdője a mai Császár fürdő volt, amely a Kakas kapun kívül feküdt. E fürdőt Eduard Brown is említi (*Szamota I.*, Régi utazások Magyarországon. Bp. 1891, 349). Evlia később maga is rájön tévedésére és Veli bej

fürdőjét most már helyesen a Horoz kapun kívül fekvőnek mondja: *Karácson* i. m. 248.

⁹ Marsigli részletes török térképének eredetije a Bolognai Könyvtárban van. Közölve: Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 133. old. után és *Fekete* i. m. L. t.

¹⁰ Memoriale delli edifizii cherano de *Turchi* in Buda. Közölve: Bud. Rég. IX. köt. 136.

¹¹ A szövegben „kaplu” helyett tévesen „kapili” áll.

¹² De la Vigne térképének eredeti példánya a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében. A térkép a Király fürdő helyét annak kicsinyített alaprajzával jelöli meg. Ezen az alaprajzon a mai Ganz utca felőli épületrészt egy centrális kupola köré csoportosuló ötkupolás építménynek jelzi. Lehetséges, hogy az ettől déli irányban húzódó szárny egy fallal körülvárt udvart ábrázol, déli végében egy kisebb épülettel. Bár az alaprajz érthetően elnagyolt, mégis a legnagyobb jelentőségű, mivel ez az első alaprajzi ábrázolása a mai Király fürdőnek.

¹³ Evlia Cselebi és Marsigli jelentése.

¹⁴ A restaurálást Pfannl Egon műépítész végezte.

LE BAIN KIRÁLY FÜRDŐ, DATANT DE L'ÉPOQUE TURQUE

BAIN DE LA PORTE DE COQ

Les travaux de reconstruction de la partie datant de l'époque turque de l'établissement de bains Király fürdő (N° 87, Fő utca) ont été commencés par la direction centrale des bains, au printemps de 1955. La tâche d'établir les projets a été confiée à l'architecte Egon Pfannl. Le Musée Historique était représenté dans les travaux de recherches par l'auteur du présent article.

À l'emplacement du bain, les fouilles ont mis à jour des objets dont l'âge remonte à l'époque romaine. On a retrouvé une partie — large de six mètres — de la chaussée du «limes» longeant le Danube. Quelques fragments architecturaux gothiques datant du moyen âge qui ont été utilisés à l'époque turque, appartenaient probablement à un édifice situé dans la proximité.

Selon les traditions, le bain a été construit en 1566 par le pacha Sokollou Mustapha. Le nom du bain se trouve indiqué dans les sources historiques turques de plusieurs manières, son emplacement, néanmoins, peut être topographiquement situé d'une façon précise, de même, les différentes dénominations peuvent être précisément identifiées. Dans la plupart des cas, le bain est mentionné sous le nom de Horos Kapousou ilidjesi, ce qui veut dire «bain de la porte Kakas (coq)», en effet, la porte du Coq se trouvait dans la proximité.

Parmi les représentations datant de l'époque turque, celle qui est la plus ancienne est une aquarelle faite vers 1600 (fig. 2.), sur laquelle les lucarnes de la coupole, destinées à faire entrer la lumière, sont bien visibles. Jusqu'à la première moitié du XVIIe siècle, dans les sources écrites on ne trouve pas mention concernant le bain, il n'y a pas de représentation non plus. Le voyageur turque Evlia Chélébi est le premier à mentionner le bain sous le nom de «Horos Kapousou ilidjesi», en en offrant une description courte mais bien caractéristique. Entre autres, il communique le «tariq» — construit par le pacha Mustapha — du bâtiment.

Dans la suite, les sources se taisent de nouveau concernant ce bain, et ce n'est qu'à partir des années 1680 que les estampes le représentent. La carte géographique turque détaillée de Marsigli (fig. 3.) indique le bain sous le nom de «Kaplou ilidje», c'est-à-dire «Bain couvert». Malgré le fait que la carte n'est pas très claire concernant cet endroit, il est incontestable que le nom employé indique le bain dont nous parlons.

Parmi les nombreuses gravures et cartes faites en connexion avec le siège de 1686, la plus importante est la carte dessinée par De la Vigne (fig. 4.); cette carte comprend la forme du réseau des rues de la partie en question de l'arrondissement Viziváros, réseau qui a très peu changé jusqu'à nos jours. À l'aide de cette carte l'emplacement du bain en question peut être très exactement fixé. La carte indique — avec une projection horizontale réduite, à grands traits, mais correcte au fond — l'emplacement de l'édifice, c'est seulement le nom qui n'est pas mentionné. Une autre source très précieuse est le cadastre des bâtiments, fait en 1686 par Marsigli; cet ouvrage indique correctement que le bain se trouvait dans la proximité de la porte «Kakas», «Coq», quoique le nom soit mentionné comme «Kapili ilidje», ce qui est erroné. Il note également que l'édifice est couvert de tuiles, d'accord avec la description de Evlia Chélébi. En ce qui concerne l'état de conservation de l'édifice, il remarque que ce dernier a survécu au siège en parfaite condition, conservant sa forme primordiale, orientale, pour la postérité.

La coupole sphérique orientale était encore conservée au commencement du XVIIIe siècle (fig. 5.); d'autre part, la gravure de Glaser, faite entre 1730 et 1749 (fig. 6.) représente le bâtiment avec un toit en pavillon. Pendant longtemps, les milieux compétents ont entretenu l'opinion erronée que le toit en pavillon — conservé jusqu'aux derniers temps — était la construction originale des Turques.

Les résultats jusqu'ici obtenus des recherches liées aux travaux de reconstruction peuvent être fixés comme suit. On est arrivé à éclaircir les étapes de la transformation du bâtiment effectuée dans la période de la domination des Turques. Au moment où l'édifice fut construit, les coupoles furent recouvertes de plomb. Le toit fût probablement abîmé par l'un des incendies survenus vers la fin du XVIe siècle. Lors de la reconstruction subséquente les coupoles ainsi que très probablement les autres parties du bâtiment furent couvertes de tuiles (fig. 7.). Cette toiture des coupoles a survécu au siège et était maintenue jusqu'au commencement du XVIIIe siècle. C'était après la reconstruction qui suivait l'incendie que la moulure et le tambour de la coupole ont été réparés avec des briques. Nous avons pu partiellement fixer l'étendue de la partie — existant sous les Turques — de l'aile au sud de la coupole centrale. Au façade ouest de l'aile sud

nous avons pu dégager — à la hauteur d'un étage — les restes murés de deux fenêtres et les coins de mur armés clôturant l'aile de l'étage (fig. 10, 11).

Au cours des recherches liées aux travaux de restauration, certains problèmes relatifs à la recherche et reconstruction des monuments historiques turques en Hongrie ont été soulevés. Dans ce domaine il y a lieu de rappeler qu'une importance particulière doit être attribuée à la connaissance comparative non seulement des monuments historiques turques — peu nombreux d'ailleurs — mais aussi des monuments disponibles dans les pays balkaniques, en premier lieu en Yougoslavie, puis — et peut être principalement — en Turquie. À part cela, les caractéristiques locales des différentes régions de l'architecture osmane ne doivent naturellement pas être négligées. C'est en harmonisant ces connaissances et les résultats des recherches faites au monument donné

qu'on peut procéder à la reconstruction appropriée, scientifique, des monuments. À part certaines déviations de moindre importance, c'est la méthode ci-dessus décrite qu'on a suivie lors de la restauration du noyau turque de Király fürdő.

Les représentations suffisamment authentiques de l'objet en question offrent pour les recherches et la restauration une aide importante et indispensable.

La mise au jour des reliques turques qui pourraient se cacher dans les parties reconstruites selon les styles baroque et «sécession» est réservée aux recherches ultérieures. Les recherches comprennent le terrain situé au nord des parties turques reconstruites, terrain où les efforts tendent à atteindre le niveau de la rue à l'époque turque ; de cette manière l'édifice pourrait être restitué dans son milieu original.

TABLE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Coupole avec toit en pavillon de la partie datant de l'époque turque de Király fürdő
 Fig. 2. Aquarelle faite vers 1600 représentant le bain de la «Porte Kakas» (Coq)
 Fig. 3. Carte turque détaillée faite par Marsigli, représentant une partie du bain de la Porte Kakas (Coq) et de ses environs
 Fig. 4. Esquisse de plan horizontale du bain Király fürdő sur la carte faite par De la Vigne (1686)
 Fig. 5. Vue du bain de la Porte Kakas (Coq) (1728)
 Fig. 6. Vue du bain Király fürdő d'aujourd'hui (Sprenger Bad), la première à représenter le bâtiment avec un toit en pavillon (1730—1749). Gravure de Glaser
 Fig. 7. Tuiles turques, en cône, de la coupole centrale

- de Király fürdő
 Fig. 8. Gravure par Fischer von Erlach montrant le bain Császár fürdő (1726)
 Fig. 9. Restes d'un cadre en pierre d'une fenêtre — forme de cape d'un bâtardeau — sur la façade du premier étage du côté ouest
 Fig. 10. Partie de la façade ouest à un étage ; pierres de taille clôturant l'étage datant de l'époque turque.
 Fig. 11. Plan horizontal du bain Király fürdő actuel avec indication des murs datant de l'époque turque mis à jour jusqu'ici (levé par le service d'urbanisme 1955)
 Fig. 12. Partie datant de l'époque turque du bain Király fürdő après la reconstruction